

характеристичний начерк шляхетського танцюритого раю, до котрого вступили «синове Малия Руси» під знаком польського права. Апологія іночеського чину під пером Вишенського перетворилася, як бачимо, в сатиру нового шляхетського життя в стилі Рея. Закінчує ж її характеристичний еккурс в сферу соціального радикалізму — до котрого взагалі має таку сильну тенденцію аскетична ідеологія автора. Він починає доводити своєму совопросникові — без особливого логічного зв'язку з попереднім, що він взагалі не має чого «велемудрувати, хвалити ся, як порхавка надымати ся», бо з природи своєї він така ж людина, як і кожний убогий, над котрим він величається («не земля ли ты отъ землѣ, яко и сиромахъ убогій и голый? не очи ли, слухъ, вкусъ, ноздри, руки, ноги въ томъ же порядку розсажены што и убогого? не серце ли, чрево, утроба, слезень, кишки и проходъ въ тобѣ ся знаходитъ также и въ убогого»). А далі, позбавивши його таким чином всяких привілеїв, несподівано переводить до найнижчої верстви: вияснює оголошеному «дитині руському», що то він належить до несвобідного класу, як невільник і раб миру сього і його приваб. Се він бідняк і хлоп, а не той інок, що його він зневажає. Той в дійсності являється членом вищої касты, як «син царства небесного». «Не рівняти ся хлопові з шляхтичом» — нехай буде ся шляхетська правда; тільки ж шляхтич не він, а той, що визволився від неволі світу!

Не ругайся ж, бѣднице пане, иноческому чину Сыномъ царства небесного не ругай!¹ Бо далеко хлопъ отъ шляхтича розность має! Хтожъ есть хлопъ и неволникъ? Толко тотъ, котрій міру сему яко мужикъ, яко хлопъ, яко найманецъ, якъ неволникъ служить!

Котрій образъ и кшталтъ въ, панове, носите! Для того ижъ міра сего хлопи и неволници есте, и ему вѣкъ свой въ службѣ ажъ до смерти изгубляете, и сами съ нимъ погибаєте!

Хто жъ есть шляхтичъ? Тотъ котрій зъ неволѣ мірской къ Богу vyrнетъ и съвышше ся отъ Духа Святого породить По Іоанну. «Елици же, рече, пріяша его, дасть имъ власть чадомъ божіимъ быти» Видиши ли шляхецтво вѣры нашае? Котрій отъ Бога ся породить — тотъ есть шляхтичъ!

А вы бопротивно перевернули всѣ писма въ той безбожной земли, и отъ крови, отъ похоти, отъ смрада родячи ся пошляхтѣли! И погордѣли есте, и рабовъ божихъ поругаєте! (с. 223).

Сим ефектним парадоксом кінчить Вишенський сей прецікавий твір, так неfortunно вставлений ним у «Пораду». Апологія чернецтва перейшла в засудження сучасного панства — і от її фінал! Розуміється, сам Вишенський не бере свого парадоксу серйозно і на іншій місці того ж твору настільки знижається до сучасного ладу, що вияснює, як мо-

¹ Не зневажай синів царства

жуть доступити спасення і сьогосвітні пани Нехай будуть смиренні, не пишні, не хвальки, побожні і милосердні, нехай прикладають до доброго життя суд і правду, а поза тим покладають «не на свою добродѣтель мірську, але на тыи сиромахи сь хвостами каптуровыми ходячіе і мѣхомъ шитую одежку, поясище ременное, чревичища невытертые носячіе». Їх молитви треба з'єднати, очевидно, — дарунками, милостинею та гошенням, — «яко да посилюють милость божію молитвами — простити такому господару или князю грѣхи, елико яко человекъ сьгрѣшитъ зь неосторожности мірской забавы».

Так весь грізний соціальний радикалізм і провалюється в сю скромну дірочку — милостині іночествующим!

Більш серйозний, академічний, так би сказати, підручник правовірної премудрості, потрібної під даний момент землякам, хотів Вишенський дати в іншій вищезгаданім творі: «Извѣщеніе краткое о латинской прелести», що належить також по всякій правдоподібності до сих ранніх писань — судячи з того, що про унію не згадує ще. Сей академічний намір виявляється в самій мові: автор вживає мови не простої, як у тільки що обговоренім диспуті з «мирянном», а церковнослов'янської — як у «Писанню до всіх в Лядський землі», навіть ще більше строгої, суто академічної! Починає з аналізу поняття «прелести»: «Вопросъ: что есть прелесть? — Отвѣтъ: Прелесть есть вмѣсто истины ложь содержать и сію нудити ся (силкуватись) не сый сушую яко сушую показати» — і т. д.

Латинській прелесті православні мають протиставити рекомєндовану Христом «мудрість зміну». Отже знов: «Вопросъ: что есть мудрость змінна? Отвѣтъ: Се есть еже главу соблюсти» — правдиву віру, жертвуючи всім іншим...

Але далі автор залишає таку катехизичну форму і знов уряджує диспут — подібний до того, що він відбув з «дитиною руським», — тільки сим разом випроваджує замість себе православного земляка і повчає його, як він має вести «бесіду» в справах віри з «чоловіком латинського роду», а властиво — уряджує взірцевий диспут між ними.

Насамперед радить землякові запитати латинника про походження св. Духа: звідки взялося в латинській символі «і от Сина» Попереджує його, що латинник, припертий до стіни, почне лаятись і скакати — «Молчи, кглупче, не знаєши ничтоже!» — обычай бо имъ сице творити, егда истиною ложь ихъ заустиши, или «Гдѣ ся училъ? по латинѣ не знаеть! простое евангеліе читаеть!» — комедії и машкары у езуитскихъ колеумахъ не учивъ». На се не треба зважати, — навчає Вишенський; посилання на Платона, Аристотеля й інші пре-

лесті треба пускати поза вуха і держатись простого і нехитрого евангелія, поки латинник не буде змушений признатись, що «і от Сина» вони самі додали (с. 257).

Тоді поставити питання «о церкви старѣйшей и истинной» спитати латинника, що старше — джерело чи ріка, що з нього тече, і коли той признає, що джерело старше від ріки, тоді нагадати йому, що джерело віри було в Єрусалимі, отже єрусалимська церква, видко, старша від римської. Далі таким самим методом довести безпідставність латинської науки про преемство папської власті від ап Петра Вказати, що всі таїнства й обряди римської церкви повні папських перемін, включно до останньої зміни календаря, і зостається папі римському ще тільки «отрыгнути хулу на вышнего, на благочестіе гоненіе веліе сотворити .. и антихриста породити, да запечатлѣетъ латинскую прелесть своимъ пришествіемъ» (с. 264).

Весь сей виклад, що становить першу частину трактату (с. 254—264), досить близько нагадує «книжицю» Василя Острозького. І справді, дійшовши до сього місця, Вишенський заявляє, що він далі хотів так само «обличительно писати о таинственной вечерѣ (причастію), календари и прочихъ премѣненіяхъ ихъ латинскихъ отъ истины на ложъ и прелесть» — «но занеже видѣхомъ, яко о всемъ томъ довольно Василій отъ божественного писанія написа, сего ради оставихомъ о семъ писати». Тому рекомендує з усім довір'ям і пильністю звернутися до його книги Можливо, що ся книга взагалі й піддала йому гадку написати своє «извѣщеніе», хоча теми, порушені Василем, не були чимсь новим і трактувалися в раніших полемічних писаннях, мабуть звісних і Вишенському. Франко навіть висловив гадку, що Вишенський, познайомившись з «книжицею» Василя і переконавшись в занадто тяжким викладі її, надумав «обробити головні точки її по-своему, коротко, популярно, висуваючи наперед тільки найважніші докази, і так повстало «Извѣщеніе» (с. 120). Таке пояснення мене не зовсім вдовольняє, бо сам Вишенський, як я підніс, у своїм трактаті бере тон високий, академічний, як я назвав його. Правдоподібніш, що, поручаючи своїм землякам книгу Василя як незвичайно цінний збірник певного, досвідченого матеріалу, він хотів їм дати разом підручник православної евристики¹ — як вести релігійні диспути з латинниками і відповідати на їх «прелестні» аргументи.

В таким напрямі він обробив у першій частині питання про походження Св. Духа, старшинство церков і Петрове

¹ Евристика — наука, як диспутовати або спорити

преємство. Поминаючи інші питання, досить — на його гадку — освітлені в книзі Василя, він у другій частині свого «Извѣщення» обробляє таким же методом, як у першій частині, суперечку про чистилище, *purgatorium*: ставиться латинникові питання, доводиться, що ідея чистилища суперечить текстам Євангелія про суд, посмертну заплату і т. д. Виклад доволі прозорий, легкий, переконуючий, так що сей трактатець належить до кращих богословських творів у тодішнім нашій письменстві. Вишенський тут показує себе досвідченим богословом і моралістом, не кажучи, що і з літературного боку його виклад далеко більш живий, рухливий, образований, емоціональний, ніж у Василя. Місця ж трапляються дуже інтересні, як з ідеологічного, так і з чисто літературного погляду.

Такі, напр, міркування про відповідальність (по смерті) за панське, поміщицьке право. Неглибокі вони знов-таки, недалеко сягають — як і попередні гадки про шляхетство; але при загальній бідності соціальних тем у нашій старій письменності вони варті всякої уваги.

Постраждуть зась и власти мірскія, они ж талантъ добръ отъ Бога имъ данный въ своихъ похотехъ и слабостяхъ гноя тѣлеснаго погребають, о размножени же хвалы божіе ничтоже дбають... Не памятають, яко сего ради отъ Бога божіе пріяша, да симъ Бога прославляють, они же сопротивно творять. на свой смрадъ и тщую славу міра сего добра божии истощеваютъ, на спасеніе же свое и подручныхъ скупостию врата сердечная заклочаютъ

И что сотворите, градодержатели и многоселци, егда господинъ вѣданнаго вамъ истязати васъ хоцетъ. Кій отвѣтъ даете тогда? еда ¹ речеши, яко нынѣ обyklъ еси глаголати, глаголюще Волно ми надъ своимъ¹ что хошу съ тѣмъ сотворити, то сотворю, а гдѣ хошу расточити, тамо расточю? Еда ² твоє естъ еже имаши? Еда создалъ еси или изъ утробы матере съ собою на жизнь еси извлекъ? Не твоє убо естъ, бѣднице, не твоє, и не волно ти сіє кромѣ волѣ божіе ниже едину черту расточити и изнурити¹ (с 268).

Відкидаючи католицьку доктрину про чистилище і доказуючи, що християнин в с і м житті «нудиться» і «чиститься» для вічного життя, Вишенський, як звичайно, в можливо сильних виразах представляє, як переходять те «пуркгаторіум» православні під пануванням «Латини» — «безчестіємъ, поруганіємъ, поносами, клеветами, лжеглаголаніємъ, посмѣяніємъ, гонешіємъ, бѣднотвореніємъ, уничиженіємъ, томленіємъ, бієніємъ, въ темницахъ затвореніємъ, мученіємъ и убієніємъ Антихристова наслѣдія — папешское вѣры» (с. 269). І спеціально прикладає се до тих різних насильств, які, мовляв, православні терпіли з приводу нового календаря.

^{1,2} В друк егда.

Сице и нынѣ Латина христаномъ православнымъ творять, обновляюще прежде бывшее идолопоклонство и гоненіе, глаголюще «Поклони ся папѣ! приими его самосмышленный законъ, календаръ новоутворенный, и почитай! Ветхій же отступи! И всю прелесть нашею вѣры честно почти! На насъ истины ничтоже не глаголи! Лжи и прелести нашея не хули! Аще же не хочете — то имѣте ихъ и мучите досадами и бѣдами!

«Вы, войтове, бурмистрове, лантвойтове, власть мірская, градская и повсюду! Не дайте Руси ни единого пространство въ жизни ихъ! Въ судѣхъ Руси не поборайте¹, паче же и кривдите! Въ сусѣдствѣ любви не показуйте, ниже съ ними ся общѣте, паче же ихъ ненавидите! Въ купляхъ, торгахъ, ремеслахъ Русинъ съ папезникомъ волности единой да не имать! Въ цехахъ ремесническихъ Русину быти не достоинъ, доколѣ съ не попапезитъ! На власти войтовства и бурмистровства² и прочихъ строителствъ отъ Руского народа да ся не поставляютъ — доколѣ съ у папежа не увѣруютъ!

«Аще же симъ Руси не досадите, и своєю христанскою вѣры отступити и папѣ идолопоклонити ся не хочуть,— набоженство имъ разорѣте! На праздники старого календаря звонити не дайте, новый же святити и праздновати съ силою понудѣте и виною запретѣте! Аще же и еще не послушаютъ,— сакраментъ Христовъ обезчестѣте, на землю пролейте и ногами поперѣте и потопчѣте! Церкви залечатуйте, и отъ всѣхъ странъ бѣдно творѣте и досаждайте, да поне сими бѣдами и досадами повинут ся поклонитися папѣ и костелови Римскому!

«Аще же ни и сими досадами имъ не одолѣте,— въ темницахъ затворяйте и безъ винъ вины на нихъ налагайте, бийте, безчестѣте и убийте въ имя найсвятешого его папы! Прощеніе и разрѣшеніе отъ него примете и въ чистцю за то и за вся беззаконія по смерти очистите ся!» (с 269—70)

У літературі сей сильно зачеркнений образ викликав дискусію з погляду історичної правди: наскільки ся критика переслідувань православних у тодішній Польщі, кінця XVI в., відповідала дійсності — чи дійсно боротьба за календар доходила таких драстичних форм? Вишенському то закидалось перебільшення, то припускалось, що він розмалював свій образ подробицями з пізніших часів³. Але, оцінюючи його, треба пам'ятати, що Вишенський писав се не як історик, а як художник-полеміст. Йому треба було дати сильний образ латинського чистилища для православних. Останні різкі і грубі форми боротьби з старим календарем він вставив у стару, так добре звісну йому, близьку і наболілу боротьбу галицького мішанства з всякого роду обмеженнями і безправностями, що воно терпіло за свою руську віру і з ними боролось протягом всього XVI в. у Львові, Перемишлі, Городку і т. і. Звичайний нахил до гіперболізму, з другого боку — паралель з старими римськими нагінками на християн, підчеркнена ним, очевидно, погнала творчу уяву Вишенського в напрямі згушення фарб, поглиблення особливо драстичних рис, донесених до нього листами, переказами з України і доповнених його власною уявою. Опорних пунктів для сеї ро-

¹ Не підтримуйте

² Друк бурмистрапства

³ Франко с 140 д д Третяк с 246

боти його фантазії не бракувало! Були реальні факти — і ще більше переказів про них! Чи було пролите де-небудь причастя? чи потоптано ногами? чи тільки били, а не забили нікого на смерть під час війни за старі і нові свята? — се так само не можна твердити на підставі слів Вишенського, як не можна і заперечувати можливості таких фактів на тій підставі, що ми не розпоряджаємо документальними підтвердженнями їх. Сильний, яскравий образ, намальований Вишенським, зостався цінним літературним свідоцтвом того, як відбивалася в уяві сучасників релігійна боротьба «благочестія» з «латинством» у тодішній Польщі. Він мусив робити сильне враження. Нижче, в «Одписі» Клірика Острозького, 1598 року, знайдемо патетичний образ горожанської війни, викликаної унією: «кровопроліства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства, нахоженья квалтовъ на дома, на школы, на церкви, обелженья шкарадого невѣствъ, паненокъ чистыхъ, душъ невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ при самой начистьшой и страшной и непостижимой таємници и офѣре: при приймовану святѣйшихъ таинъ тѣла и честныя крови Христовы — наполнили и наброили» (405). Се явна парафраза суворого й шорсткого, лапідарного образу Вишенського, розпущена водицею шкільної риторики. Вона служить свідоцтвом, кажу, яке враження викликали сі громи Афонської гори на Україні, як підхоплювались, повторялись, прикладаючись до всяких злоб дня. Се міра тодішніх літературних впливів нашого Івана з Вишні.

Писання до кн. Острозького і «До утекших єпископів». Два твори Вишенського, написані приблизно в одному часі, в 1597—8 рр., з приводу вистей про унію, про відправу, дану їй на Берестейським соборі, про літературну і політичну боротьбу, що з сього приводу вив'язалася, — становлять кульмінаційний пункт творчості високоталановитого письменника і варті особливої уваги. Вони ілюструють дві сторони його виступу з приводу унії. Одна сторона — «до своїх», друга — до ворогів. Спільна ідеологія, спільний круг вражень і гадок, — тільки глибока різниця в тоні, в настрої й стилі.

Відти ж різниця і в розмірі. Для слів радості, признання, подяки, заохоти, що треба було сказати своїм, — вистачало небагатьох сторін. Акт обвинувачення проти апостатів, обґрунтований, умотивований, мусив бути без порівняння довший. Писання до кн. Василя має всього коло 15 тис. знаків, писання до утекших єпископів — се найбільший твір Вишенського, коло 120 тис. знаків, три звичайні аркуші друку. З літературного й культурно-історичного погляду оба